

УДК 008

Жанна Янковська**ФОЛЬКЛОРНА СТИЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ ЯК ЗАСІБ
ДЛЯ ВИРАЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

Якщо аналізувати українську прозу першої половини ХІХ століття, то можна стверджувати, що їй в умовах романтизму притаманна загалом фольклорна стилізація, або фольклоризм, який і став основним засобом для вираження етнічної ідентичності зображуваних героїв та дійсності. Саме він і є предметом дослідження у цій розвідці.

Ключові слова: фольклорна стилізація, фольклоризм, українська проза першої половини ХІХ століття, етнічна ідентичність, письменники періоду романтизму, реалізм, сентименталізм.

Zh. Yankovs'ka. Folklore stylization in Ukrainian prose of the first half of the nineteenth century as way of manifestation of ethnic identity

The analysis of Ukrainian prose of the first half of the nineteenth century shows that in context of romanticism it is characterized by general folklore stylization, or folklorism, which has become the primary means for expressing ethnic identity depicted characters and reality. This folklorism is the subject of research presented in this paper.

Key words: folklore stylization, folklorism, Ukrainian prose of the first half of the nineteenth century, ethnic identity, writers of romanticism, realism, sentimentalism.

Ж. Янковская. Фольклорная стилизация в украинской прозе первой половины ХІХ века как средство выражения этнической идентичности

Если проанализировать украинскую прозу первой половины ХІХ века, можно утверждать, что в условиях романтизма ей характерна фольклорная стилизация, или фольклоризм, который и стал основным средством для выражения этнической идентичности героев и действи-

тельности, которые изображаются. Именно он и является предметом исследования в данной статье.

Ключевые слова: фольклорная стилизация, фольклоризм, украинская проза первой половины XIX века, этническая идентичность, писатели периода романтизма, реализм, сентиментализм.

Проблема вираження етнічної ідентичності багаторівнева, багатопланова як у семантичному, так і в хронологічному аспекті. Тому на сьогодні вона досліджується з погляду різних наукових галузей: культурології, соціології, історії, етнології, етнографії та інших. Знайшла своє відображення ця проблема і в художній літературі, оскільки у ній в художній формі описуються процеси життя суспільства у той чи інший період історичного розвитку.

Українська проза першої половини XIX століття різними засобами також акцентує на проблемах ідентичності, зображуючи українську дійсність через характери героїв та їх спосіб життя, вірування, світогляд.

Цей період, як відомо, в умовах Російської імперії для України та її народу був дуже складним і характеризувався, можна сказати, тотальною забороною на все українське: мову, культуру, друковані видання і т. п. Чого варті в цьому плані хоча б сумнозвісні Емський указ та Валуєвський циркуляр. Проте саме в умовах таких тотальних заборон, табу, як правило, загострюється і набирає сили національна свідомість та самосвідомість народу. Пригнічені особисті та національні почуття зумовлюють і більш виразні форми ідентичності – ототожнення себе з рідним етносом, його культурою, звичаями, традиціями, глибинним світоглядом, і особливо – коли цей етнос древній та закорінений, проживає на власній території. Надто помітний у цей період сплеск уваги до народної української культури серед національно свідомої інтелігенції, зокрібно – серед письменства, яке на той час було головною рушійною силою та будителем до збереження ідентичності та народної культури. Це час організації численних товариств, час, коли постали українська етнографія та фольклористика як науки і тісно взаємодіють із народною творчістю.

Саме на початку XIX століття з'являються перші фольклорні збірники – видання народних творів, зокрема пісень, М. Цертелес-

ва, М. Максимовича, П. Лукашевича, А. Метлинського, П. Куліша та інших. У смисловому полі романтизму посилено зростає інтерес до всього народного: етнографи фіксують реалії побуту, обрядовості; композитори пишуть музику, використовуючи народнопісенні мотиви; художники з етнографічною точністю зображують як “світлі”, так і “темні” сторони життя селян та простих міщан; фольклористи записують думи, пісні, казки, легенди; письменники ж намагаються використати, закумулювати весь цей інтерес, потенціал засобів, творчо переосмислюють і відображають у своїх творах, аби правдиво змалювати життя народу як у сучасний для них період, коли воно в умовах кріпосницького ладу було дуже складним, так і апелюючи до часів козацтва, адже народ там більше відчував себе вільним. У такому тематичному ключі з’являються різножанрові твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, П. Куліша, Марка Вовчка, Т. Шевченка, М. Шашкевича та інших митців слова того часу.

Досить глибокою та різноплановою у такому напрямі є проза цього періоду, де у найбільш доступній оповідній формі письменники відображають як тогочасну дійсність, так і (на основі архівних матеріалів, літописів і т. ін.) минуле українського народу, особливо, як згадувалося, часи козащини, як, скажімо, П. Куліш у романі “Чорна рада”, ніби пробуджуючи прагнення до волі, прагнення відчувати себе самостійним, непригнобленим народом.

У прозових творах першої половини ХІХ століття для реалістичного відображення життєвої правди у певний зображуваний період використовується письменниками засіб *фольклоризму*, який в українській літературі так чи інакше проявляється майже завжди, проте різною мірою та різними засобами, елементами. Маємо *на меті* осмислити окремі аспекти та особливості використання цього явища у зазначений період.

Як зазначено у словнику-довіднику “Українська фольклористика”, фольклоризм – “термін, що позначає багатозначне поняття двох рівнів вияву: генетичного та функціонального. Перший рівень фольклоризму опирається на традиції фольклорно-літературних взаємин і трактується як “наслідування або використання фольклору в літературній творчості” (Р. Кирчів). Це найбільш типова ознака продуктивного фольклоризму, коли, орієнтуючись на фольклорну поетику, автори літературних творів творчо трансфор-

мують, переосмислюють чи розбудовують традиційно фольклорні мотиви, образи, композиційні схеми та художні засоби у канві власного художнього тексту” [3, с. 399]. У нашому випадку стосовно використання в літературі першої половини ХІХ століття йдеться якраз про цей рівень застосування фольклоризму, оскільки другий, функціональний, “впливає з соціальної природи фольклоризму як “продуктивного процесу органічної адаптації, трансформації і репродукції фольклору в суспільному побуті, культурі, мистецтві” (В. Гусєв). Фольклоризм функціонального рівня проявляється в організації хорів, оркестрів, ансамблів, творчих колективів, пропагандивна діяльність яких стимулює масове поширення фольклорних чи самодіяльних авторських творів у народне середовище. Важливим критерієм у цій сфері є перевага усної форми відтворення, збереження і передачі текстів як народного, так і літературного походження, що відповідає законам фольклорної традиції побутування” [3, с. 399-400].

Явище фольклоризму у словесній творчості досліджували такі відомі вчені, як Р. Кирчів, І. Денисюк, С. Мишанич, У. Долгат та інші. Окремо творчість письменників аналізованого періоду була предметом наукових розвідок та праць П. Куліша, О. Гочара, А. Шарая, Р. Міщука, С. Зубкова, О. Дорошкевича, В. Кичигіна й інших, які в окремих рисах наголошували на народності літератури цього періоду. Проте фольклоризм як засіб стилізації в українській прозі першої половини ХІХ століття спеціально предметом дослідження не обирався, хоча саме він і служив тим чинником, який великою мірою був своєрідним “лакмусовим папірцем” для визначення етнічної ідентичності як самих авторів, так і описуваних ними героїв.

Аналізуючи використання фольклорної стилізації у прозових творах зазначеного періоду, можна повністю погодитися із автором словника-довідника “Українська фольклористика” (М. Чорнопиский), який зазначає, що це явище є не що інше, як “синкретизм фольклору та літератури на високому художньому рівні, що народжується в процесі тривалої різнобічної взаємодії та взаємовпливу двох художніх систем” [3, с. 400]. Це поняття охоплює як “формальну”, так і “змістову” сфери. Причому варто відзначити, що між цими сферами немає чіткої межі.

Власне, сам фольклоризм як явище багатопланове можна характеризувати із різних поглядів та враховуючи різні способи й

елементи прояву в літературі. Назвемо більш конкретні їх формовияви, аби проілюструвати те, що засобами фольклорної стилізації у художніх творах можна досить точно відобразити етнічну ідентичність.

Найбільш яскравими представниками в українській прозі цього періоду є Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, Марко Вовчок, а також М. Гоголь із циклом ранніх оповідань про Україну та інші.

Визначаючи фольклоризм у літературі як “свідоме звернення письменників до фольклорної естетики” (У. Долгат), варто наголосити на конкретних формах впливу фольклору на літературу та елементах їх прояву. (Через обмежений обсяг цієї розвідки за джерельну базу для ілюстрації окремих елементів вияву фольклоризму візьмемо повість “Маруся” Г. Квітки-Основ'яненка [1, с. 21-87]). Якщо враховувати конкретну історичну епоху, в яку виникали аналізовані твори – перша половина ХІХ століття, то “формальними” елементами вияву фольклоризму можна вважати використання у літературних творах живої народної мови із чітко вираженим діалектним колоритом, застосуванням паремій, фразеологізмів (“заньмається”, “ськати” (у значенні шукати), “швандять”, “цихвіра”, “озьме”, “танцював”, “жартовливий”; “ні до кого немає діла”, “дух захватило”, “загинати балянтраси”, “у душу запасти” і т. д.); введення у текст детальних етнографічних описів костюмів, житла, речей побуту (Маруся, головна героїня повісті Г. Квітки-Основ'яненка, коси “дрібушка за дрібушку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та завітча квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди обнизані добрим намистом з червінцями, так що разків з двадцять буде...”, а поверх шиї “на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус і у кільці зверху камінець червоненький... Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишнії рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, черчата, ще материнська – придана; тепер вже таких не роблять... Запаска шовкова, морева; каламайковий пояс... Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами і ляхівка з-під плахти тож вимережована й з китичками; панчішки сині, суконні і червоні черевички” [1, с. 24]; апелювання до конкретних етапів звичаєвості та обрядовості (сватання, весілля, похорону; Великодня та ін.); застосування з метою фольклорної стилізації безпосередньо народних творів або

їх частин, фольклорних постійних епітетів, метафор, порівнянь та інших художніх тропів, які є властивими для обох систем (“любив, як душу”, “прямесенька, як стрілочка”, “очиці, як тернові ягідки”, “личком червона, як панська рожа”, “губоньки, як цвіточки” і т. п.); а ще із поширенням сентименталізму (особливо його риси, як відомо, проявляються у творах Г. Квітки-Основ’яненка та у дещо більш стриманій манері в “малій” та “великій” прозі П. Куліша) – іменників та прикметників із зменшено-пестливими суфіксами, що виступають засобами ідеалізації героїв, як це спостерігаємо у творах фольклору (“зірочка”, “білесенька”, “шнурочки”, “зубоньки”, “губоньки”, “неділеньку”, “чорнявенька”, “прямесенька”, “ягідки”, “цвіточки”, “тоненька”, “панночка” і т. д.).

Наявні у прозових художніх творах цього періоду й “змістові” вияви фольклоризму, які, проте, не є чимось абсолютно окремим, бо тісно переплітаються із “формальними”, як, скажімо, у живому побутуванні не можна відокремити матеріальну культуру від духовної.

Отже, до “змістових проявів фольклоризму у літературі цього періоду можна зарахувати насамперед ті морально-етичні норми, за якими живуть герої творів. Вони тісно пов’язані з християнською мораллю та віруваннями простих українців-хліборобів, які здатні не лише відчувати землю, орати та сіяти, але й бути глибоко віруючими, готовими у скрутні завжди допомогти тому, хто поруч, по-справжньому любити свою землю і бути готовими стати на її захист, вміють віддано кохати, виховувати дітей. Такими є Наум Дрот, Василь, Настя, Маруся (повість “Маруся” Г. Квітки-Основ’яненка); сотник Таволга та його донька Орися (оповідання-ідилія П. Куліша “Орися”); полковник Шрам, гетьман Сомко, “божий чоловік” (історичний роман П. Куліша “Чорна рада” та інші. Це герої, насправді свідомі своєї ідентичності, своєї приналежності до етносу, роду, і про ці почуття їм не потрібно було говорити, вони у них – як певна данність, внутрішня потреба душі, яка передається із покоління у покоління.

У складних умовах пригноблення, визискування, жорстокості, що панували у тогочасному суспільстві, такі твори, як повість “Маруся” Г. Квітки-Основ’яненка та ідилія “Орися” П. Куліша були ніби ковток волі. Із них в ідеалізовано-сентиментальних і разом з тим цілком реалістичних формах пізнаємо справжні україн-

ські типи, характери і те, як би розвивалися кращі ментальні риси українців за вільного розвитку нації. У названих творах інша, далеко не ідеальна форма життя – десь за кадром, у них фактично немає негативних героїв. Письменники ніби свідомо ізолюють їх від негативів навколишньої дійсності, на противагу, скажімо, Марку Вовчку, яка обирає іншу стратегію – реалістично вип’ячує і виплескує на сторінках своїх “Народних оповідань” усю несправедливість та жорстокість цієї дійсності щодо людини залежної, людини-кріпака.

Для прикладу розглянемо детальніше образ селянина-українця знову ж таки із повісті Г. Квітки-Основ’яненка “Маруся” Наума Дрота. Він – заможний, добропорядний, роботящий селянин, господар, який твердо стоїть на ногах, ревний богобоязливий християнин, добрий сім’янин, який поважає свою дружину Настю та безмежно любить доньку Марусю. Наум Дрот є вольовою та цільною натурою, надзвичайно сильною. Навіть у найважчі моменти свого життя (як втрата доньки) він знаходить опору у вірі; тоді, коли інший, мабуть, опустив би руки – працює і допомагає іншим. Маючи на увазі саме цю повість і цього героя, П. Куліш зазначав, що Г. Квітка-Основ’яненко “нас увів у мужицьку хату”, показав духовний “внутрішній образ українського народу” [2, с. 473]. І вже зовсім безпосередньо про цього героя письменник зазначає, що це “людина в повному значенні слова... У всіх її поняттях і діях (...) вражає нас саме якась велич, у якій відчуваєш природну шляхетність натури людської” [2, с. 467].

Напевне, можна говорити про те, що Г. Квітка-Основ’яненко зобразив народний ідеал українського селянина і разом з тим – людину цілком реальну. Насамперед вражає висока моральність Наума Дрота. Будучи достатньо заможним, він не втрачав людяності, жив просто, звичайно, із повагою ставився до інших людей, жертвував на церкву, допомагав бідним; хоч і мав робітників, та ставився до них добре і сам працював нарівні з ними; був розважливим; і в радості, і в горі покладався на Бога. Із повісті дізнаємося, що таким він був і в молодості – хлопцем, про якого мріяли не лише дівчата, але й кожна мати бажала такого чоловіка для своєї доньки: “Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друзяка, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п’яниць не терпів, з ледачи-

ми не водивсь, а до церкви? Так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін, – він вже й там: свічку обмінить, старцям грошенят роздасть і приймається за діло: коли прочує про яку бідність, наділить по своїй силі й совіт добрий дасть” [1, с. 23].

Проте ця ідеалізація образу та його добрих справ, загалом способу життя, як не дивно, не робить його фантастичним, нереальним, швидше – навпаки. Він є узагальнюючим, ніби акумулює в собі всі найкращі риси справжнього українця. І хоч у творі немає негативних героїв, це не заважає автору, ніби крізь вікно, показати й інше життя, інший світ, який існує тут, поруч, і у якому багато зла й несправедливості. Наприклад, свою вдумливість і розважливість Наум Дрот виявляє, коли під час сватання першого разу Василя до Марусі відмовляє хлопцеві в одруженні з донькою, а потім ніби привідкриває завісу страшної реальності, яка могла б стати дійсністю, аби вже після одруження Василя забрали служити до війська (а служба на той час тривала двадцять п’ять років!): “...Сказка ваша дев’ятидушна, дядькові хлопці малі; а як прийде набор, то певно тобі лоб забриють, бо ти сирота, за тебе нікому заступитись. ...А що тоді буде з Марусею? Ні жінка, ні удова; звісно, як солдаток шанують; як саму послідню паплюгу, і ніхто і не вірить, щоб була салдатка, та й чесна. ...Де їй за полками таскатись? А молоде, дурне, попадеться ледачим людям, навернуть на усе злеє. Худобу розтаскають, повіднімають, хто її захитить? Діточки без доглядання, у бідності, у нищеті, без науки, без усього помруть або – не дай боже! – бездільниками стануть. А вона затим ізстаріється, немощі одоліють, бідність, калічество ... тільки що в шпиталь, до старців!” [1, с. 56]. Характерно, що для Наума Дрота краще була смерть, ніж “бездільство”.

Ось як насправді проступає у творі реальність, серед якої герой є саме таким, яким змальовує його автор.

Звичайно, у кожного письменника ХІХ століття свій стиль, власна індивідуальна манера письма, ставлення до народної творчості, інші принципи її трансформації у власні твори, що і визначає більшою чи меншою мірою використання елементів фольклоризму як явища та засобу, який є багатовимірним, а тому для кожного автора індивідуальним. Але можна стверджувати, що якісне використання фольклору у творах письменників є свідченням усвідомлення ними ж насамперед власної ідентичності, як і, безумовно, ідентич-

ності тих герої, яких вони зображають у своїх творах, спираючись на дійсність.

Література:

1. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Маруся // Г.Ф.Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. – Т. 3: Прозові твори. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 21-87.

2. Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання Марка Вовчка” // Твори: У двох томах. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 477-485.

3. Українська фольклористика. Словник-довідник / Укладання і загальна редакція Михайла Чернопиского. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 448 с.